

KOLEJNA KSIĄŻKA O. DARIUSZA WIŚNIEWSKIEGO, CZYLI KILKA UWAG NA TEMAT PUBLIKACJI *FRANCISZKANIE I ISLAM W XII WIEKU*, POZNAŃ 2020, SS. 243

Wojciech Mruk

 <https://orcid.org/0000-0002-5560-1001>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

NEXT BOOK BY FR. DARIUSZ WIŚNIEWSKI, THAT IS SOME
COMMENTS ON PUBLICATION OF *FRANCISZKANIE I ISLAM
W XIII WIEKU* (EN. *FRANCISCANS AND ISLAM IN THE 13TH CENTURY*),
POZNAŃ 2020, PP. 243

Fr. Dariusz Wiśniewski devoted his next book to the complicated and still relevant problem of the inter-religious relations between Latin Christians and Muslims. This time he has focused on the activity of St. Francis and the Order of Friars Minor during the 13th century. In those days, the Latin Christians were involved in the Crusades, missions and diplomatic affairs in Iberia, North Africa and the Holy Land. St. Francis and the Franciscans were among the loyal supporters of the papacy. At some point they had created their own policy towards Muslims as well. The author of the book brought the opinion that St. Francis and his disciples were fanatic pacifists in question. He proved that both the authorities and the members of the Order accepted the Crusades and missions as a different, but still acceptable way leading to the conversion of Muslims as the idea of preaching the Gospel of Christ to all the people in the world was one of the most important tasks of the Order. One may criticise some of the author's decisions regarding the structure of the book and question some of his opinions that were not proved sufficiently. Fr. Dariusz Wiśniewski's book is nevertheless both interesting and inspiring as it proves that there are several serious problems to be discussed and solved regarding this particular topic.

Keywords: Franciscans, Islam, Muslims, Crusade, Mission, Middle Ages, Holy Land, Iberian Peninsula.

Słowa kluczowe: franciszkanie, islam, muzułmanie, krucjata, misja, wieki średnie, Ziemia Święta, Półwysep Iberyjski.

W 2020 roku w poznańskim wydawnictwie Poligraf ukazała się książka Ojca Dariusza Wiśniewskiego pod tytułem *Franciszkanie i islam w XIII wieku*¹. To już druga praca tego Autora poświęcona szeroko rozumianemu problemowi relacji pomiędzy chrześcijanami łacińskimi a światem islamu ogłoszona w ostatnim okresie². Tym razem, jak możemy przeczytać we wstępie, celem Autora było między innymi przedstawienie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu pojawiające się obecnie opinie o św. Franciszku jako pionierze dialogu międzyreligijnego i zwolenniku odrzucenia przemocy wobec muzułmanów, a więc także przeciwniku planów krucjatowych, znajdują potwierdzenie w dostępnym materiale źródłowym. Autor postanowił przedstawić również stosunek św. Franciszka i jego naśladowców do muzułmanów oraz ich religii i zbudowanej przez nich cywilizacji. Przedmiotem analizy stała się także aktywność minorytów wobec wyznawców islamu w XIII stuleciu i próba oceny, w jakim stopniu ideały obecne w pismach, nauczaniu i życiu Asyżanina były realizowane przez jego uczniów. Tematem pracy jest więc zagadnienie znacznie węższe niż w przypadku wcześniejszej publikacji, co nie znaczy, że mniej skomplikowane.

Zamysł ukazania i poddania analizie działań podejmowanych przez minorytów wobec świata islamu w XIII stuleciu należy uznać za ze wszelkich miar uzasadniony. Zaproponowana przez Autora perspektywa, w której punktem wyjścia jest życie i nauczanie św. Franciszka, pozwoliła na refleksję zarówno nad charyzmatem zakonu, jak i nad konkretnymi działaniami całej wspólnoty oraz poszczególnych jej członków podejmowanymi w twardych realiach epoki wypraw krzyżowych.

Przyjęcie takiej koncepcji pracy wywarło decydujący wpływ na strukturę książki. Najobszerniejszy rozdział pierwszy, zatytułowany *Działalność misyjna św. Franciszka*, stanowi blisko połowę objętości całej publikacji. Przedstawiono w nim formowanie się planów misyjnych ukazanych przez pryzmat opowieści o pierwszych latach aktywności założyciela wspólnoty. Następnie omówiono przebieg i znaczenie jego podróży na Wschód, która zbiegła się w czasie z krucjatą. W rozdziale tym znalazły się między innymi interesujące rozważania na temat ewolucji koncepcji misyjnych, zwłaszcza zmian, jakie zaszły w okresie pomiędzy powstaniem *Reguły niezatwierdzonej* a wydaniem bulli *Solet annuere* zawierającej *Regułę zatwierdzoną*. Obszernie omówiono także możliwe konsekwencje obserwacji poczynionych przez św. Franciszka podczas podróży na Wschód oraz ich wpływu na jego nauczanie w ostatnich latach życia.

Rozdział drugi, również dość obszerny, zatytułowano *Franciszkanie na terytorium islamu*. Przedstawiono w nim kolejno aktywność misyjną minorytów, organizowanie struktur zakonnych na terenach, gdzie dochodziło do kontaktów z wyznawcami islamu, oraz udział braci mniejszych w działaniach dyplomatycznych podejmowanych przez różne siły polityczne ówczesnej łacińskiej Europy.

¹ Publikacja, jak dowiadujemy się ze słów Autora, jest rozbudowanym fragmentem ogłoszonej wcześniej pracy *“Ire inter saracenos”*. *Il dilemma tra la crociata e la missione nelle opere di Ruggero Bacone*, Romae 2005.

² Poprzednia praca zatytułowana była *Europa i islam w średniowieczu. Konfrontacja i współzycie* i ukazała się w roku 2016.

W rozdziale trzecim przedstawiono tworzone przez minorytów strategie misyjne wobec wyznawców islamu oraz omówiono wybrane pisma autorów franciszkańskich, w których podejmowano polemikę z poglądami religijnymi muzułmanów.

Ostatni rozdział książki zatytułowany został *Franciszkanie wobec ruchu krucjatowego*. Przedstawiono w nim zaangażowanie braci mniejszych w aktywność krucjatową podejmowaną przez Stolicę Apostolską i władców europejskich. Znalazło się tu również miejsce na omówienie tworzonych przez autorów franciszkańskich planów krucjatowych.

W zakończeniu, poza podsumowaniem i przedstawieniem wniosków wynikających z przeprowadzonych w pracy analiz, Autor zwrócił uwagę na aktualność omawianego zagadnienia. Problem relacji między franciszkanami a muzułmanami nie zakończył się bowiem w końcu XIII stulecia wraz z upadkiem państw krzyżowców w Outremer. Rozgrywające się na naszych oczach wydarzenia ukazują bowiem aktualność wyzwań, przed którymi stoją nie tylko wspólnota minorycka czy szerzej chrześcijaństwo, ale też cały świat łacińskiego Zachodu.

Uzupełnieniem tekstu są syntetyczne, ale przejrzyste mapy terenów, na których rozgrywały się opisane w tekście wydarzenia, oraz obszerna, licząca blisko 300 pozycji bibliografia obejmująca zarówno wydawnictwa źródłowe, jak i opracowania. Wśród tych ostatnich znajdują się prace autorów klasycznych (J. Moorman, O. Van Der Vat, G. Golubovich, M. Roncaglia) i współczesnych (J.V. Tolan, F. Porsia, P. Compagnoni). Książkę zamyka indeks nazwisk i nazw geograficznych.

Problem stosunku minorytów do islamu i jego wyznawców w pierwszych dekadach istnienia zakonu, choć jego wybrane aspekty są od dawna przedmiotem zainteresowania uczonych w różnych krajach świata, nie był szczególnie popularny wśród polskich badaczy. Dlatego jego podjęcie należy uznać za potrzebne i uzasadnione, zwłaszcza że przedstawiana książka o. D. Wiśniewskiego, choć podobnie jak wspomniana wyżej wcześniejsza publikacja jest dziełem adresowanym do szerszego grona czytelników, może też wzbudzić zainteresowanie specjalistów. Tym bardziej że zostały w niej zasygnalizowane problemy, które mogą być przedmiotem kolejnych badań.

Przyjęty w pracy rozkład materiału jest w zasadzie klarowny i merytorycznie uzasadniony, choć szczegółowe rozwiązania przyjęte przez Autora mogą być przedmiotem dyskusji, o czym będzie mowa niżej.

Wykorzystane w pracy źródła oraz obszerna literatura przedmiotu pozwoliły Autorowi na przedstawienie wielu sądów i opinii dobrze udokumentowanych oraz uwzględniających rezultaty badań obecnych w międzynarodowym obiegu naukowym. Za w pełni uzasadnioną należy uznać decyzję o przytoczeniu w tekście obszernych fragmentów tekstów źródłowych. Wśród nich znalazły się między innymi żywoty św. Franciszka i jego pisma, fragmenty Reguł i komentarzy oraz liczne teksty autorów wywodzących się zarówno ze środowiska minoryckiego, jak i spoza niego. Stanowią one cenne uzupełnienie wywodu Autora. Wykorzystano je także jako punkt wyjścia do analizy problemów poruszonych przez średniowiecznych autorów i będących przedmiotem dyskusji w omawianej publikacji. Obszerne cytaty z jednej strony pozwalają czytelnikom na bezpośredni kontakt z materiałem źródłowym, z drugiej

dają możliwość prześledzenia sposobu budowania argumentacji Autora. Na pozytywną ocenę zasługuje zwłaszcza różnorodność przywołanych tekstów źródłowych. Godne pochwały jest także umieszczenie w przypisach dość obszernych komentarzy, w których przedstawiono obecne w literaturze przedmiotu poglądy badaczy na kwestie nierozstrzygnięte lub kontrowersyjne.

Przechodząc do zapowiedzianych uwag dotyczących konstrukcji pracy, należy wskazać przede wszystkim wspomnianą wcześniej dysproporcję objętości poszczególnych rozdziałów, która sprawiła, że omawiane w kolejnych częściach pracy zagadnienia nie zostały przedstawione równie szczegółowo. Obszernie ukazana w rozdziale pierwszym aktywność św. Franciszka, przedstawienie jego pism oraz ciekawe analizy wybranych problemów wyraźnie odbiegają od dość lakonicznych rozdziałów trzeciego i czwartego. Dysproporcja jest widoczna na wielu płaszczyznach. Łączna objętość obu ostatnich rozdziałów stanowi zaledwie połowę objętości rozdziału pierwszego. Rozdziałów tych nie podzielono na podrozdziały, co jest wynikiem nie tylko niewielkiej objętości, lecz także mniej drobiazgowej i nie tak usystematyzowanej analizy omawianych w nich problemów. Ta swoista asymetria tylko po części może być uzasadniona przyjętym w publikacji założeniem, by punktem wyjścia analizy uczynić osobę i nauczanie św. Franciszka. Trudno również uznać, że jest ona spowodowana niedostatkami źródeł opisujących problematykę poruszoną we wspomnianych rozdziałach. Choć niewątpliwie życie i działalność Asyżanina są znaczenie obszerniej opisane w źródłach, co pozwala na przedstawienie ich w sposób bardziej rozbudowany i kompletny.

W rozdziale drugim, w którym zgodnie z tytułem miała zostać przedstawiona aktywność franciszkanów **na terytorium islamu**, znalazł się podrozdział zatytułowany *W służbie dyplomatycznej*. Znaczną jego część poświęcono na omówienie udziału braci mniejszych w poselstwach wysyłanych do Tatarów i do chrześcijan obrządków wschodnich. Aktywność ta miała oczywiście bezpośredni związek z planami krucjatowymi oraz misyjnymi realizowanymi między innymi przez Stolicę Apostolską i króla Francji Ludwika IX. Działania te w większości prowadzone były jednak **poza terytoriami** kontrolowanymi przez muzułmanów. Co więcej, zasadne wydaje się pytanie, dlaczego fragmenty te nie znalazły się na przykład w rozdziale czwartym, przeznaczonym na omówienie zaangażowania braci mniejszych w ruch krucjatowy.

W rozdziale trzecim, poświęconym franciszkańskim strategiom misyjnym i polemice z islamem, sporo uwagi poświęcono interesującej analizie między innymi działań i pism trzech minorytów, to jest Fidencjusza z Padwy (który wiele lat spędził w Ziemi Świętej, pełniąc funkcje we władzach zakonu), Rogera Bacona (który zapewne nie miał żadnych osobistych kontaktów z muzułmanami) i Rajmunda Llulla (który dorastał i żył na Półwyspie Iberyjskim)³. Każdy z nich mógłby zostać

³ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, t. II, Quaracchi presso Firenze 1913, s. 2, 4, 7; Fidentio de Padua, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 9; B. Bagatti, *Scrittori francescani di Terra Santa* [w:]

przedstawiony jako reprezentant odrębnej, zwłaszcza z perspektywy kontaktów z islamem, grupy w środowisku minorytów. Odmienność koncepcji przedstawionych w ich pismach oraz w podejmowanych przez nich działaniach zapewne wynikała między innymi z odmiennych doświadczeń życiowych, zwłaszcza dotyczących kontaktów z muzułmanami. Dlatego też mogłaby stać się znakomitym punktem wyjścia do zbudowania rozdziału ukazującego różnorodne strategie misyjne stworzone przez braci mniejszych. Możliwości tej nie wykorzystano, a wspomniany rozdział wyraźnie różni się konstrukcyjnie od rozdziałów go poprzedzających.

W rozdziale czwartym wskazano oczywiście różne obszary aktywności minorytów na polu krucjatowym. Obejmowały one między innymi głoszenie kazań i nawoływanie do udziału w wyprawach, zaangażowanie w gromadzenie środków finansowych na cele krucjaty, bezpośredni udział w wyprawach na Wschód, opracowywanie planów kolejnych ekspedycji itp. Rozdział ten stanowi jednak znacznie bardziej zestawienie podejmowanych działań niż usystematyzowany wywód ukazujący ewolucję zaangażowania zakonu w to wielkie przedsięwzięcie łańskich chrześcijan. Wiek XIII był okresem znacznego ożywienia ruchu krucjatowego, który dostosowywał się do dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej. Nie pozostawało to bez wpływu na postawy i aktywność zarówno pojedynczych braci, jak i władz zakonu. Niestety problem ten w zasadzie nie jest obecny w omawianej publikacji.

Rozbudowanie rozdziałów trzeciego i czwartego, tak by zachować przyjęty w pierwszej części pracy sposób konstruowania wyводу, niewątpliwie spowodowałyby zwiększenie objętości książki. Z drugiej wszakże strony przedstawienie bardziej usystematyzowanego, choć obszerniejszego, wykładu mogłoby sprawić, że publikacja stanowiłaby dzieło znacznie bardziej kompletne.

Przyjęcie przedstawionego we *Wstępie* celu badawczego, czyli planu przedstawienia w pracy stosunku św. Franciszka i pierwszych pokoleń minorytów do muzułmanów i ich świata, pozwala zrozumieć, dlaczego w publikacji nie znalazło się szczegółowe omówienie poszczególnych etapów rozwoju struktur zakonnych. Oczywiście znajdziemy informację o powołaniu w roku 1217 Prowincji Ziemi Świętej. Jest też mowa o działaniach prowadzonych w Prowincji Hiszpanii i o jej przekształceniach, w tym

La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 148; *Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus* [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum spectantia*. Edita a partibus Collegii S. Bonaventurae, t. III, Quaracchi 1897, s. 360; J.H. Bridges, *The Life and Work of Roger Bacon, An Introduction to The Opus Majus*, London 1914, s. 14, 19, 25–26, 31, 35; G. Minois, *Kościół i nauka. Dzieje pewnego niezrozumienia. Od Augustyna do Galileusza*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1995, s. 215; T. Włodarczyk, *Wprowadzenie* [w:] R. Bacon, *Dzieło Większe. Opus Maius*, tłum., oprac. i wstęp T. Włodarczyk, Kęty 2006, s. 11–20; A. Gemelli, *Franciszkanizm*, tłum. W.J. Surmacz, Warszawa 1988, s. 56–58; E. Kamar, *Project de Raymond Lull De Acquisitione Terrae Sanctae (Introduction et édition critique du texte)*, *Studia Orientalia Christiana, Collectanea*: N° 60. Studi. Documenti Bibliografia, Cairo 1961, s. 16–18, 23–24; G.F. Maclear, *A History of Christian Missions During the Middle Ages*, Cambridge 1863, s. 357–358.

o wyodrębnieniu Prowincji *Barbarii*, obejmującej tereny Maghrebu, a następnie wikariatów w Północnej Afryce. Wspomniano też o zakładaniu przez minorytów ich domów na terenach misyjnych zamieszkałych przez muzułmanów. Wiadomości na ten temat są jednak bardzo lakoniczne. W mojej ocenie tak daleko idące ograniczenie przedstawienia i analizy rozwoju struktur zakonnych nie jest w pełni uzasadnione. Tym bardziej, że to właśnie w strukturach organizacyjnych znalazło odzwierciedlenie misyjne powołanie powstającego Zakonu Braci Mniejszych. Dowodzi tego między innymi utworzenie już podczas pierwszego spotkania kapituły generalnej 11 prowincji zakonnych obejmujących również tereny, na których bracia mniejsi nie byli wcześniej obecni⁴. Do roku 1217 ich aktywność koncentrowała się bowiem głównie na Półwyspie Apenińskim⁵. Dwie spośród powołanych wówczas jednostek administracyjnych, to jest Prowincja Hiszpanii i bardzo rozległa Prowincja Ziemi Świętej, obejmowały terytoria, na których mieszkali muzułmanie. Niewątpliwie ich utworzenie, a zwłaszcza nadany im kształt terytorialny wskazują, że już na bardzo wczesnym etapie budowania struktur organizacyjnych planowane były działania misyjne wśród wyznawców islamu⁶. Widać to między innymi na przykładzie aktywności niewielkiej grupy minorytów, którzy z Półwyspu Iberyjskiego udali się do Maroka⁷. Należy

⁴ Jordan z Jano wyraźnie podkreślił to w swojej kronice, zob. J. Moorman, *History of the Franciscan Order From Its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968, s. 62 – sześć prowincji w Italii, cztery poza Alpami i Prowincja Ziemi Świętej. L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, tłum. S. Kafel, A. Zębik, K. Kuklińska, Kraków 1998, s. 37–38, 99; M. Robson, *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006, s. 24, 95–96; K. Esser, *Melius catholice observemus. Objasnienia Reguly w swietle pism i wypowiedzi sw. Franciszka* [w:] L. Hardick, J. Terschlusen, K. Esser, *Franciszkańska Regula życia*, tłum. K. Ponurek, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988, s. 147; P. Gratien, *Histoire de la Fondation & de l'Évolution de l'Ordre des Frères Mineurs au XIIIe siècle*, Paris 1928, s. 41; B. Pandžić, *Historia missionum ordinis fratrum minorum*, vol. IV: *Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae*, Romae 1974, s. 7; I. Mancini, *Cenni storici sulla Custodia di Terra Santa* [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 16; R. Manselli, *Pierwsze stulecie historii franciszkanów*, tłum. K. Kubis, Kraków 2006, s. 49.

⁵ Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitriaco (1216–1221)*, hrsg. von R. Röhrich, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1894, Bd. XIV, s. 103–104; R. Manselli, *Święty Franciszek z Asyżu. Editio maior*, tłum. M. Bilińska, A. Paleta, Kraków 2006, s. 257–258, 278; L. Cherance, *Saint François d'Assise (1182–1226)*, Paris 1892, s. 159–160.

⁶ Nie tylko wpisywało się to w nauczanie św. Franciszka, lecz także mieściło się w planach papieża Innocentego III, który zaakceptował istnienie i działalność rodzącej się wspólnoty. Zob.: Anonim z Perugii, *O początku albo założeniu zakonu i o działalności owych braci mniejszych, którzy byli pierwszymi w zakonie towarzyszami świętego Franciszka*, tłum. C.T. Niezgodą [w:] *Źródła franciszkańskie*, red. R. Prejs, Z. Kijas, Kraków 2005, s. 1426; A. Zając, *Święty Franciszek*, Kraków 2004, s. 18; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 45; idem, *Święty Franciszek i jego towarzysze*, tłum. K. Kubis, Kraków 2009, s. 231; B.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation in the West: The Thirteenth-Century Dream of Conversion*, „The American Historical Review” 1971, vol. 76, no. 5, s. 1390; J.T. Addison, *The Medieval Missionary: A Study of the Conversion of Northern Europe A.D. 500–1300*, „Studies in The World Mission of Christianity” New York–London 1936, no. 11, s. 104; L. Iriarte, op. cit., s. 33–34; N. Durigon, L' „Instituzione” dei Missionari nell'Ordine dei Frati Minori. (*Studio storico-giuridico*), „Studia Orientalia Christiana” 1959, No 4, s. 17, 121; D. Mazurek, *Św. Franciszek z Asyżu a misje wśród niewiernych*, W Nurcie Franciszkańskim, 8, Kraków 1999, s. 109.

⁷ J. Moorman, op. cit., s. 71.

jednocześnie podkreślić, że muzułmanie nie byli ani jedyną, ani nawet główną grupą, do której bracia pragnęli dotrzeć ze swoim przesłaniem. Dowodzi tego między innymi właśnie struktura organizacyjna stworzona podczas wspomnianej pierwszej kapituły generalnej. Prowincja *Terrae Sanctae*, o nader nieprecyzyjnie wyznaczonych granicach, obejmowała między innymi Cesarstwo Łacińskie z Konstantynopolem, pozostałą część Grecji kontynentalnej i wysp, Małą Azję, Syrię i Palestynę (zarówno tereny kontrolowane przez Franków, jak i przez muzułmanów) oraz Egipt⁸. Prowincja Hiszpanii rozciągała się zarówno na terenach państw chrześcijańskich, jak i na obszarach kontrolowanych przez muzułmanów. Powołanie takich zróżnicowanych religijnie prowincji zdaje się sugerować, że władze zakonu nie miały precyzyjnego planu działań misyjnych opracowanego z myślą właśnie o muzułmanach. Można to uznać za realizację w praktyce (również na poziomie tworzonych struktur organizacyjnych) programu niesienia przesłania wynikającego z nauczania Chrystusa do wszystkich ludzi, niezależnie od ich pochodzenia i wyznawanej religii.

Jednocześnie warto zauważyć, że pierwszym ministrem Prowincji Ziemi Świętej został wybrany brat Elias z Kortony – jeden z najbliższych współpracowników św. Franciszka, człowiek wykształcony i, jak pokazały jego późniejsze działania, bardzo operatywny⁹. Jego wybór najlepiej dowodzi tego, że do działania tej prowincji przywiązywano szczególną wagę.

W kolejnych dekadach XIII wieku władze zakonu kilka razy dokonywały zmian struktur organizacyjnych i reguł funkcjonowania wspólnoty. Dotyczyły one między innymi nowych podziałów administracyjnych czy zasad przenoszenia braci między poszczególnymi prowincjami. W przypadku obu jednostek administracyjnych, w których miały miejsce kontakty ze światem islamu, na wprowadzane regulacje należy patrzeć w kontekście zmian politycznych, jakie zachodziły na obszarach

⁸ *Cronica XXIV...*, s. 10; Nicolas Glassberger, *Chronica fratris Nicolai Glassberger ordinis minorum observantium* [w:] *Analecta Franciscana...*, t. I, Quaracchi 1887, s. 9; *Zbiór asyjski. Wydarzenia z życia świętego Franciszka opowiedziane przez jego pierwszych towarzyszy*, tłum. i wpraw. P.J. Nowak [w:] *Źródła franciszkańskie*, s. 1648; P. de Magliano, *Geschichte des heil. Franziskus und der Franziskaner*, Bd. I: *Von St. Franziskus bis St. Bonaventura (1181–1274)*, Aus dem Italienischen überseht und bearbeitet von Fr. Q. Wüster, München 1883, s. 81; G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 277; P. Sabatier, *Life of St. Francis of Assisi*, transl. L.S. Houghton, New York 1894, s. 204; R. Manselli, *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. S. Kafel, Niepokalanów 1997, s. 171; B. Fedele, *Missionari francescani. Sintesi storica bio-bibliografica con Sommario Geografico-Cronologico*, Aquila 1966, s. 29, 32; A. Sepinski, *Conspectus Missionum Ordinis Fratrum Minorum*, Roma 1957, s. 86; A. House, *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. B. Nawrot, Warszawa 2002, s. 173; W. Di Fonzo, *Franciszkanie. Konwentualni, Obserwanci i reformy mniejsze w okresie średniowiecza, 1209–1517* [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni. Historia i życie (1209–1976)*, tłum. P. Anzulewicz, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988, s. 44; T. Domenichelli, *I Frati minori e la Terra Santa. Discussioni*, Livorno 1890, s. 11; A. Arce, *De origine Cutodiae Terrae Sabnctae* [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, Jerusalem 1974, s. 77.

⁹ Jordan z Jano, *Chronica Fratris Iordani a Iano ord. Fratrum Minorum* [w:] *Analecta Franciscana...*, t. I, Quaracchi 1885, s. 4; A. Macdonell, *Sons of Francis*, London 1902, s. 140; A. House, op. cit., s. 174; C. Niezgoda, *Nasładowcy św. Franciszka*, Teologia i życie IV, Kraków 1995, s. 58; I. Mancini, op. cit., s. 16; A. Zajac, op. cit., s. 25; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 59, 61.

obejmowanych przez te prowincje. Możemy w nich bowiem dostrzec próby dostosowania struktur zakonnych do wyzwań związanych ze zmianą zewnętrznych warunków funkcjonowania wspólnoty minoryckiej. Przykładowo podział Prowincji Hiszpanii na portugalską, kastylijską i aragońską oraz powołanie odrębnej Prowincji *Barbarii* zapewne miały związek z postępami rekonkwisty na Półwyspie Iberyjskim oraz odmiennymi warunkami funkcjonowania instytucji franciszkańskich na terenach kontrolowanych przez muzułmanów i na obszarach o ugruntowanej władzy chrześcijan. Zastanawiać się można także nad tym, w jakim stopniu wprowadzane zmiany organizacyjne były skutkiem wewnętrznych przeobrażeń wspólnoty. Prowadzona przez Eliasza z Kortony w latach 1232–1239 poważna reorganizacja struktur Zakonu Braci Mniejszych – w tym wydzielenie wielu nowych, mniejszych od dotychczas istniejących, prowincji – miała doprowadzić do osłabienia pozycji ministrów prowincji i jednoczesnego wzmocnienia roli ministra generalnego¹⁰. Usunięcie Eliasza z urzędu ministra generalnego pozwoliło na wycofanie wielu wprowadzonych przez niego zmian – na przykład obniżono rangę *Barbarii* z prowincji do wikariatu¹¹.

Podobnie na podjętą podczas kapituły generalnej w roku 1263 decyzję o podziale dawnej Prowincji Ziemi Świętej na dwie części należy patrzeć w szerszym kontekście. Zarządzanie przez jednego ministra utworzoną w roku 1217 rozległą prowincją, która obejmowała tereny zróżnicowane religijnie i należące do różnych, niejednokrotnie skłóconych ze sobą organizmów politycznych, było zadaniem w praktyce niemożliwym. Stan taki utrzymywano przez ponad cztery dekady, i to mimo dokonywania w tym okresie reorganizacji w innych prowincjach¹². Brak jakichkolwiek działań, które mogłyby usprawnić zarządzanie prowincją, zbiegał się w czasie z wielkim zaangażowaniem minorytów w różnorodne działania krucjatowe i misyjne. Część tych działań, jak na przykład wysłanie w roku 1233 grupy misjonarzy do muzułmanów z Aleppo i Damaszku, była organizowana przez centralne władze zakonu¹³. Aktywność minorytów na tych płaszczyznach była dostrzegana, doceniana i wykorzystywana przez Stolicę Apostolską¹⁴. O działaniach tych, notabene, Autor wspomina

¹⁰ J. Moorman, op. cit., s. 96–97.

¹¹ *Cronica XXIV*..., s. 249; G. Golubovich, *Biblioteca*..., t. II, s. 263; L. Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno S.T. Lectore Jubilato et Ordinis Chronologo*, t. II, ed. J.M. Fonseca ab Eborā, Romae 1732, s. 408; L. Iriarte, op. cit., s. 54–55; J. Moorman, op. cit., s. 96–97; M. Robson, op. cit., s. 25.

¹² J. Moorman, op. cit., s. 97–98, 103; L. Iriarte, op. cit., s. 54–55.

¹³ Inicjatorem tej wyprawy był minister generalny Elias. R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation*..., s. 1395; G. Golubovich, *Biblioteca*..., t. I, s. 101.

¹⁴ Znalazło to odzwierciedlenie m.in. w licznych dokumentach papieskich. Dla przykładu w bullach z 1233 r., tj. *Animarum salutem*, *Cum messis multa* i *Pro zelo fidei*, w których Grzegorz IX m.in. zezwalał minorytom na spowiadanie i uwalnianie od ekskomuniki chrześcijan mieszkających na terenach zamieszkałych przez muzułmanów, chwalił prowadzone przez nich działania misyjne oraz powierzał im zadanie nawracania Saracenów. *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum. Constitutiones, epistolas, ac diplomata contiens tribus ordinibus minorum, clarissarum, at poenitentium. Studio et labore J.H. Sbareleae*, t. I, Romae 1759, s. 100–103; G. Golubovich, *Biblioteca*..., t. II, s. 301; M. da Civezza, *Storia universale delle missioni francescane*, vol. 1, Roma–Prato–Firenze 1857, s. 217–219; Christophorus de Capite, *Compendium privilegiorum fratrum minorum et religiosarum sub coram cura viventium, necnon & aliorum Fratrum mendicantium, ordine Alphabetico digestum Per R.P.F. Christophorum de*

na w kilku miejscach swojej pracy. Mimo prowadzenia wspomnianych rozlicznych aktywności utrzymywano istnienie rozległej i trudnej do administrowania prowincji. Próba wyjaśnienia przyczyn takiego stanu rzeczy niewątpliwie mogłaby stanowić ciekawe uzupełnienie rozważań.

Szkoda również, że w podrozdziale zatytułowanym *Głoszenie muzułmanom orędzia Ewangelii* nie pojawiły się informacje o organizowanych przez władze zakonu wyprawach misyjnych czy o planach nawracania muzułmanów, którym patronował na przykład papież Innocenty IV¹⁵. Nawet jeżeli o przebiegu i zasięgu tych działań niewiele potrafimy powiedzieć, to sam fakt ich zainicjowania oraz planowania w porozumieniu ze Stolicą Apostolską zasługuje na odnotowanie.

Ukształtowana po podziale z 1263 roku nowa Prowincja *Terrae Sanctae* obejmowała Egipt, Palestynę, Syrię i Cypr¹⁶. W kolejnych latach na terenie tej prowincji utworzono trzy kustodie – być może odpowiadające trzem istniejącym wówczas chrześcijańskim organizmom politycznym, to jest Królestwu Cypru, Królestwu Jerozolimy i zjednoczonym wówczas Księstwu Antiochii i Hrabstwu Trypolisu¹⁷. Przeprowadzona reorganizacja struktur Zakonu Braci Mniejszych niewątpliwie mogła się przyczynić do sprawniejszego zarządzania mniejszą i bardziej jednorodną prowincją. Zmiany te zostały wprowadzone w okresie, gdy ministrem generalnym był

Capite, Paris 1578, fol. 32r-v; B. Mathis, *Die Privilegien des Franziskanerordens bis zum Konzil von Vienne (1311)*, Paderborn 1928, s. 29–30.

¹⁵ *Bullarium...*, t. I, s. 351, 362–364; G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 315–317, 324, 326; K. Stopka, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, t. 96, Kraków 2002, s. 152–154; Adam Marsh, list CCXIII do Wilhelma de Nottingham, Aede de Marisco, *Epistolae*, ed. J.S. Brewer [w:] *Monumenta Franciscana*, t. 1: *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858, s. 376; Ch.T. Maier, *Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 4th Series, 28, Cambridge 1998, s. 93.

¹⁶ „Sub isto Generali [mowa o Bonawenturze – W.M.] numerus Provinciarum Ordinis praesente domino Gregorio Papa IX, taxatus fuit de duabus augmentatus”. *Cronica XXIV...*, s. 350; G. Golubovich, *Serie cronologica dei reverendissimi superiori di Terre Santa ossia dei provinciali custodi e presidenti della medesima già commissari apostolici dell'oriente e sino al 1847 in officio di gran maestri del s. militare ordine del SS. Sepolcro attuali prelati mitrati, provinciali e custodi di T.S. guardiani del s. Monte Sion e del SS. Sepolcro di N.S.G.C. ecc.*, Nuova Serie, Gerusalemme 1898, s. XIII; idem, *Biblioteca...*, t. I, s. 108; L. Iriarte, op. cit., s. 159. Niestety postanowienia tej kapituły nie zachowały się w komplecie, obecnie znane są jedynie fragmenty dotyczące kwestii liturgicznych., J. Moorman, op. cit., s. 151. Dlatego też postanowienia dotyczące zmian administracyjnych możemy odtwarzać jedynie na podstawie ich konsekwencji; S. De Sandoli, *Il primo convento francescano in Gerusalemme (1230–1244)*, Gerusalemme 1983, s. 7; G. Nazzaro, *La presenza francescana in Terra Santa*, Gerusalemme 1994, s. 9; B. Pandžić, op. cit., s. 64; I. Mancini, op. cit., s. 18.

¹⁷ *Liber Exemplorum ad usum praedicatorum saeculo XIII, compositus a quodam fratre Minore Anglico de Provincia Hiberniae, secundum Codicem Dunelmensem*, ed. A.G. Little, Aberdoniae 1908, s. 81; G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 392–393; M. Roncaglia, *St Francis of Assisi and the Middle East*, transl. S.A. Janto, Cairo 1957, s. 39, 63–64; W. Di Fonzo, op. cit., s. 37; *Series Provinciarum Hispanica*, ed. G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 241; *Series Gen. Capituli Argentinae*, ed. G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. II, s. 243; D. Cresi, *Statistica dell'Ordine Minoritico all'anno 1282*, „Archivum Franciscanum Historicum” 1963, t. 56, s. 159–160; G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. I, s. 312–313; R. Röchricht, *Syria sacra*, „Zeitschrift de Deutschen Palaestina-Vereins” 1887, Bd. X, s. 22.

św. Bonawentura, który w swej twórczości eksponował misyjne powołanie minorytów oraz wiele uwagi poświęcił spotkaniu św. Franciszka z sułtanem al-Kamilem¹⁸. W powstających w tym okresie pismach autorów franciszkańskich wyraźnie widać wzrost zainteresowania szeroko rozumianą problematyką Ziemi Świętej, relacjami ze światem islamu oraz działaniami misyjnymi¹⁹. Zatem przeprowadzane wówczas zmiany organizacyjne zapewne można wiązać z większym zainteresowaniem władz zakonu działalnością na terenach, gdzie dochodziło do kontaktów z ludnością muzułmańską. Jedną z konsekwencji tego stanu rzeczy było też uznanie, że w realizację planu wysyłania misjonarzy między muzułmanów powinna się zaangażować cała wspólnota minorycka, a nie tylko bracia z prowincji obejmujących tereny zamieszkałe przez wyznawców islamu²⁰. Z tej perspektywy można także patrzeć na wprowadzone wówczas regulacje dotyczące przenoszenia braci pomiędzy poszczególnymi prowincjami. Kurczące się pod naciskiem muzułmanów państwa krzyżowców nie mogły stanowić wystarczającego zaplecza do rekrutacji nowych członków zakonu planującego ekspansję na nowe tereny. Jednocześnie podczas spotkań kapituł generalnych w Montpellier w roku 1287 oraz w Paryżu w roku 1292 zastanawiano się nad doborem braci, którzy będą delegowani do pracy w prowincji *Terrae Sanctae*²¹. Na podkreślenie zasługuje fakt, że nad problemem kompetencji braci wysyłanych na Wschód dyskutowano także po upadku Akki, kiedy to znaczna część terenów tej prowincji znalazła się pod panowaniem muzułmanów. Nie spowodowało to zawieszania planów misyjnych, a władze zakonu z powagą podchodziły do działań podejmowanych na obszarach zajętych przez Saracenów.

Warto także zauważyć, że większość informacji na temat działających w Prowincji Ziemi Świętej struktur franciszkańskich – kustodii oraz domów – dotyczy właśnie okresu po roku 1263, czyli po nadaniu jej nowego kształtu organizacyjnego. Jest to być może spowodowane większą niż w dekadach wcześniejszych aktywnością minorytów na tych terenach.

¹⁸ Święty Bonawentura, *Expositio in Regulam Fratrum Minorum* [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, t. XIV, ed. A.C. Peltier, Paris 1868, s. 598; M.W. Baldwin, *Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* [w:] *A History of the Crusades*, vol. V, ed. K.M. Setton, Madison 1985, s. 456; *Quaestio II. Cur fratres Minores populo praedicent, et confessiones audiant, cum animarum curam ordinarie non suscipiant*, Święty Bonawentura, *Determinationes Quaestionum circa Regulam Sancti Francisci* [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae...*, t. XIV, s. 602.

¹⁹ Święty Bonawentura, *Expositio...*, s. 598; M.W. Baldwin, op. cit., s. 456; *Quaestio II. Cur fratres Minores populo praedicent, et confessiones audiant, cum animarum curam ordinarie non suscipiant*, Święty Bonawentura, *Determinationes...*, s. 602; W. Mruk, *Franciszkanie i Ziemia Święta w XIII wieku (do roku 1291)*, Kraków 2010, s. 121–123.

²⁰ M.W. Baldwin, op. cit., s. 487.

²¹ „[...] nullus minister scienter mittat fratres insolentes ad provincias Terrae Sanctae”, *Hec sunt constitutiones edite in capitulo generali apud Montem Pessulanum celebrato*, ed. F. Ehrle [w:] *Archiv für Literatur-und-Kirchengeschichte des Mittelalters*, Bd. VI, hrsg. von P.H. Denifle, F. Ehrle, Friburg im Breisgau 1892, s. 58; G. Golubovich, *Biblioteca...*, t. I, s. 322; *Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an 1260, Assisii an. 1279 atque Parisiis an 1292. (editio critica et synoptica)*, ed. M. Bihl, „Archivum Franciscanum Historicum” 1941, t. XXXIV, s. 69.

Dlatego można uznać, że próba spojrzenia na relacje pomiędzy minorytami a światem islamu przez pryzmat rozwoju i funkcjonowania struktur zakonnych jest jak najbardziej uzasadniona i szkoda, że ten aspekt nie został szerzej przedstawiony w omawianej publikacji.

Relacje pomiędzy franciszkanami a światem islamu w XIII stuleciu nie mogą być analizowane w oderwaniu od szerszego kontekstu politycznego, jaki tworzyły stosunki łacińskich chrześcijan z Saracenami w okresie rekonkwisty i wypraw krzyżowych. Oczywiście refleksja nad uwarunkowaniami politycznymi działań podejmowanych przez minorytów jest obecna w książce o. D. Wiśniewskiego. Autor wiele uwagi poświęcił na przykład omówieniu okoliczności działań i decyzji podejmowanych przez legata Pelagiusza, który nie tylko miał bezpośredni wpływ na przebieg operacji zbrojnych w czasie trwania krucjaty, lecz także zapewne zaakceptował wyprawę św. Franciszka do obozu muzułmanów. Szkoda natomiast, że przy omawianiu postawy al-Kamila zabrakło szerszej analizy motywacji politycznych, jakimi władca ten mógł się kierować, przyjmując Asyżanina, a następnie pozwalając mu na bezpieczny powrót. Wyeksponowanie chęci poznania niezwykle człowieka, który zachowując się jak muzułmański *sufi* i nie bacząc na niebezpieczeństwo, pragnie przekroczyć linię frontu, nie tylko w militarnym, ale i religijnym rozumieniu tego słowa, jest oczywiście poprawne. Wiemy, że zainteresowania intelektualne al-Kamila oraz jego otwartość na dialog z władcami chrześcijańskimi niejednokrotnie wywierały wpływ na działania tego władcy. Z drugiej wszakże strony niemal całkowite pominięcie omówienia motywacji politycznych trudno uznać za decyzję słuszną. W okresie, w którym św. Franciszek przybył do obozu muzułmanów, sułtan prowadził bardzo wyrafinowaną grę polityczną, która od dawna jest przedmiotem analiz i dyskusji badaczy²². Z jednej strony podejmował ograniczone, ale przynoszące doraźne sukcesy operacje militarne, a z drugiej ponawiał propozycje długoterminowego rozejmu oraz daleko idących ustępstw terytorialnych, zwrotu relikwii Krzyża Świętego zdobytych w bitwie pod Hittin i wypłacenia znacznej sumy pieniędzy w zamian za wycofanie się z Egiptu²³. Aktywność sułtana wynikała z tego, że krzyżowcy oblegający Damiettę nie byli w tym momencie jego jedynym problemem politycznym. Drugim poważnym zagrożeniem były bowiem ambicje braci al-Kamila, których dążenia do większej samodzielności osłabiały imperium Ajjubidów i mogły zagrozić pozycji władcy²⁴. Uczeni od dawna zastanawiają się nad tym, czy przedstawiane krzy-

²² H.E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, tłum. T. Zatorski, Kraków 2008, s. 360; P.M. Holt, *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, tłum. B. Czerska, Warszawa 1993, s. 79; M. Balard, *Łaciński Wschód XI–XV wiek*, tłum. W. Ceran, Kraków 2010, s. 218; E. Georges, *Jean de Brienne, empereur de Constantinople et roi de Jérusalem*, Troyes 1858, s. 36–37; C.R. Conder, *The Latin Kingdom of Jerusalem. 1099 to 1291 A.D.*, London 1897, s. 310.

²³ J.M. Powell, *Church and Crusade: Frederick II and Louis IX*, „The Catholic Historical Review” 2007, vol. XCIII, no. 2, s. 255; H.E. Mayer, op. cit., s. 360; M. Balard, op. cit., s. 218.

²⁴ Kamal-ad-Din, *L’histoire d’Alep, version française d’après texte arabe*, par E. Blochet, Revue de l’Orient Latin, Paris 1897, t. V, s. 39; P.M. Holt, op. cit., s. 79; J. Hauziński, *Bliski Wschód*

zowcom propozycje ustępstw były desperacką próbą uratowania Damietty, czy też miały doprowadzić do sporu wśród krzyżowców, którzy rzeczywiście podzielili się na zwolenników i przeciwników przyjęcia propozycji rozejmowych. Niezależnie od tego, jakie były rzeczywiste motywy działań sułtana, uprzejme przyjęcie przybyśsza z obozu chrześcijan i zapewnienie mu bezpieczeństwa mogło zostać wykorzystane w rozgrywce dyplomatycznej. Dlatego pominięcie w przedstawionej analizie wspomnianych okoliczności politycznych wydaje się nieuzasadnione. Tym bardziej, że w przypadku działań prowadzonych przez minorytów na Półwyspie Iberyjskim i w Afryce Północnej zostały wskazane, w ogólnych zarysach, lokalne uwarunkowania polityczne. Choć i tu można mówić o nieuzasadnionych pominięciach i uproszczeniach. Prowadzona w XIII stuleciu rekonkwista sprawiła, że w chrześcijańskich państwach Półwyspu Iberyjskiego pozostały spore społeczności muzułmańskie, które nie decydowały się na emigrację, jak miało to miejsce wcześniej²⁵. Ich status oraz możliwości prowadzenia wśród nich akcji misyjnej były zupełnie odmienne niż w Maghrebie czy w Ziemi Świętej i jednocześnie wyraźnie zmieniały się w ciągu XIII stulecia²⁶. Obecność tych wspólnot przyciągała uwagę miejscowych władców, Stolicy Apostolskiej oraz minorytów. Ci ostatni byli postrzegani jako jedna z instytucji szczególnie predestynowanych do prowadzenia akcji misyjnej wśród tej grupy muzułmanów podporządkowanych politycznie chrześcijańskim władcom²⁷. Szkoda, że problem ten nie został szerzej przedstawiony.

Podobnie lakonicznie wspomniano porozumienie pomiędzy Ferdynandem III królem Kastylii i almohadzkim kalifem al-Mamunem, które umożliwiło franciszkanom przybycie do Marrakeszu i wzniesienie tam kościoła. Również ono było elementem większej rozgrywki politycznej. Klęska Muhammada an-Nasira w bitwie pod Las Navas de Tolosa w roku 1212 spowodowała nie tylko przyspieszenie rekonkwisty, ale i osłabienie pozycji kalifów almohadzkich. Syn i następca an-Nasira, młody al-Mustansir, nie był w stanie powstrzymać rosnących ambicji lokalnych szejków w Maghrebie. Po jego śmierci w roku 1224 kalifat Almohadów na kilka lat pogrzyżył się w chaosie walk wewnętrznych. Ich zwycięzcą okazał się wspomniany al-Mamun, brat an-Nasira, który zdusił rebelię szejków. Dokonał tego przy wydatnej pomocy chrześcijańskich najemników²⁸. Dlatego zgodę kalifa na obecność i działalność

i Azja Środkowa od końca XII do połowy XV w. [w:] *Wielka historia świata*, t. V: *Późne średniowiecze*, red. K. Baczkowski, Kraków 2005, s. 575.

²⁵ L.K. Pick, *Conflict and Coexistence: Archbishop Rodrigo and the Muslims and Jews of Medieval Soain*, Ann Arbor 2004, s. 23; J.F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca-London 1975, s. 461–462.

²⁶ R.I. Burns, *How to End the Crusade: Techniques for Making Peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia* [w:] *Warrior Neighbours: Crusader Valencia in its International Context: Collected Essays of Father Robert I. Burns*, ed. M.E. Perry, Turnhout 2013, s. 118–128.

²⁷ R.I. Burns, *Social Riots on the Christian-Moslem Frontier (Thirteenth-Century Valencia)*, „The American Historical Review” 1961, vol. 66, no. 2, s. 379–381; N. Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, Madison 2002, s. 18–22; J.F. O'Callaghan, op. cit., s. 496.

²⁸ C.A. Julien, *History of North Africa from the Arab Conquest to 1830*, translated by J. Petrie, New York 1970, s. 122–123; N. Levtzion, *The western Maghrib and*

minoritytów w Marrakeszu należy postrzegać właśnie w takim szerszym kontekście politycznym, uwzględniając współpracę muzułmańskiego władcy z chrześcijanami.

W kolejnych dekadach pretendenci rywalizujący o władzę nad słabnącym kalifatem niejednokrotnie szukali porozumienia z chrześcijańskimi władcami z Półwyspu Iberyjskiego. Nie można również pominąć faktu, że wymiana towarowa między portami Maghrebu a Genuą, Wenecją czy Marsylią odgrywała znaczącą rolę w życiu gospodarczym państwa Almohadów i tym samym czyniła muzułmańskich władców podatnymi na naciski ze strony chrześcijan²⁹. Podobnie jak w przypadku Ziemi Świętej, warunki działalności franciszkanów na tym obszarze były więc bezpośrednio zależne od zmieniających się uwarunkowań politycznych, co niestety nie zostało dostatecznie mocno zaakcentowane w omawianej pracy.

Ograniczenie, a w niektórych przypadkach całkowite pominięcie analizy okoliczności politycznych sprawiło, że część spośród opisanych wydarzeń przedstawiono w sposób mocno dyskusyjny. Dla przykładu przy omawianiu okoliczności przyjęcia chrztu przez Abu Zajda, muzułmańskiego gubernatora Walencji, wyeksponowana została rola, jaką w nawróceniu miała odegrać męczeńska śmierć braci mniejszych Jana z Perugii i Piotra z Sassoferrato. Obaj zostali straceni na jego polecenie w roku 1228 (s. 109). Pominięto natomiast istotne informacje dotyczące wydarzeń poprzedzających konwersję. Po wspomnianym powyżej załamaniu pozycji Almohadów Abu Zajd był *de facto* niezależnym panem Walencji. Kontrolowane przez niego władztwo kurczyło się jednak pod naporem sił chrześcijańskich, a jego pozycja słabła. W roku 1229 został pozbawiony władzy przez uzurpatora – Zajjana ibn Mardanisha – i musiał szukać schronienia na terenach kontrolowanych przez chrześcijan. Licząc na utrzymanie choć resztek dawnej pozycji społecznej, po siedmiu latach od wygnania podjął decyzję o przyjęciu chrztu. Jako chrześcijanin o imieniu Wincenty stał się wasalem króla Jakuba Aragońskiego i otrzymał od niego posiadłości lenne³⁰. Co godne podkreślenia, w *Kronice XXIV generalów*, która została przywołana w pracy, nie wskazano związku pomiędzy męczeńską śmiercią obu minoritytów a konwersją Abu Zajda/Wincentego i podkreślono dzielący te zdarzenia dystans chronologiczny³¹.

Innym przykładem braku precyzji prowadzącym do pojawienia się w tekście niezręcznych sformułowań jest stosowanie wymiennie terminów „rozejm” i „pokój” przy omawianiu układów pomiędzy muzułmanami i chrześcijanami (między innymi na s. 46–47, 61, 133). Podobnie należy ocenić niektóre kategoriowe, a niemające potwierdzenia w źródłach, sądy dotyczące sytuacji i planów politycznych – na przykład sugestię, że w roku 1219 „al-Kamil chciał doprowadzić do trwałego pokoju

Sudan [w:] *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, ed. R. Oliver, Cambridge 2007, s. 344–345; J.F. O’Callaghan, op. cit., s. 339.

²⁹ N. Levzion, op. cit., s. 347–348; C.A. Julien, op. cit., s. 126–127.

³⁰ *Cronica XXIV...*, s. 187; przegląd literatury i dyskusja o tym – zob. R.I. Burns, *Almohad Prince and Mudejar Convert: New Documentation on Abu Zayd, How to End the Crusade: Techniques for Making Peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia* [w:] *Warrior Neighbours...*, s. 133–140; Ch. MacEvitt, *Martyrdom and the Muslim World Through Franciscan Eyes*, „The Catholic Historical Review” 2011, vol. 97, no. 1, s. 16; J.F. O’Callaghan, op. cit., s. 345.

³¹ *Cronica XXIV...*, s. 187.

z krzyżowcami” (s. 46). Pozostawiając na marginesie problem rzeczywistych intencji al-Kamila, o czym była już mowa powyżej, należy podkreślić, że zgodnie z powszechnie stosowaną w średniowieczu wykładnią prawa muzułmańskiego zawarcie trwałego pokoju pomiędzy władcą muzułmańskim a przywódcą niewiernych nie było możliwe. Stan nieusuwalnego konfliktu pomiędzy światem islamu (Domem Islamu *dar al-Islam*) a niewiernymi (Domem Wojny *dar al-Harb*) pozwalał na zawieranie jedynie czasowych porozumień³².

W dziejach relacji pomiędzy chrześcijanami łacińskimi a muzułmanami wiek XIII należy uznać za czas wyjątkowej wprost aktywności obu stron. To w tym stuleciu doszło do zasadniczych przesunięć granic politycznych zarówno na Półwyspie Iberyjskim, jak i w Ziemi Świętej, a wytyczone w końcu wieku granice pomiędzy światem łacińskim i światem islamu były zaskakująco trwałe. Wyznaczyły one ramy dla działalności braci mniejszych w kolejnych dekadach, a nawet stuleciach. Dlatego szkoda, że uwarunkowania polityczne aktywności minorytów w XIII stuleciu nie zostały nieco precyzyjniej przedstawione w omawianej publikacji.

Drobne zastrzeżenia należy także podnieść wobec szeregu pojedynczych sformułowań obecnych w przedstawianej książce. Trudno bowiem przyjąć, że minoryci stali się „posłusznymi wykonawcami polityki papieskiej z wdzięczności za szybką kanonizację św. Franciszka” (s. 133). Posłuszeństwo i uszanowanie wobec papieża i Kościoła Rzymskiego jest przecież zapisane w pierwszym rozdziale *Reguły zatwierdzonej* i eksponowanie innych uzasadnień, przy przemilczeniu wskazanego, może rodzić pytania o stosunek braci mniejszych do zapisów tego podstawowego dokumentu³³.

Część spośród kontrowersyjnych sformułowań zdaje się zaczerpnięta bezpośrednio z tradycji niemającej wiarygodnego potwierdzenia źródłowego. Trudno bowiem przyjąć, że możemy obecnie ustalić, co dokładnie *Poverello* powiedział sułtanowi (s. 51), brak też wiarygodnych dowodów na to, że św. Franciszek „pozyskał przyjaciela w al-Kamilu” oraz że sułtan polecił swoim medykom, by opatrzyli chore oczy przybysza (s. 60). Inne opinie wyrażone są na tyle nieprecyzyjne, że można uznać, iż na przykład w pracy sugerowane jest rozpowszechnienie w Europie nabożeństwa Drogi Krzyżowej już w XIII stuleciu (s. 132), by wskazać tylko wybrane przykłady takich sformułowań. Podkreślić wszakże należy, że wspomniany brak precyzji i jednoznaczności dotyczy pojedynczych zagadnień szczegółowych, które nie mają kluczowego znaczenia dla omawianych w pracy problemów.

Podsumowując, można stwierdzić, że omawiana książka o D. Wiśniewskiego stanowi ciekawy i godny uwagi wkład w studia nad dziejami wspólnoty minoryckiej

³² P.M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260–1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Islamic History and Civilization. Studies and Texts, vol. 12, ed. by U. Haarmann, Leiden–New York–Köln 1995, s. 3–4; M.A. Köhler, *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East: Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, The Muslim World in the Age of Crusades. Studies and Texts, vol. 1, eds. S.A. Mourad, P.M. Cobb, K. Hirschler, transl. by P.M. Holt, Leiden–Boston 2013, s. 277–278.

³³ *Frater Franciscus promittit obedientiam et reverentiam domino pape Honorio ac successoribus eius canonicis intransitibus, Reguła zatwierdzona* [w:] *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starożytne w polskim przekładzie*, oprac. i tłum. K. Kościelniak et al., Kraków 2009, s. 392; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 176.

w pierwszych dekadach jej istnienia. Plan ukazania, w sposób przystępny również dla szerszego grona czytelników, stosunku św. Franciszka i jego uczniów do muzułmanów i ich świata był jak najbardziej uzasadniony i w znacznej mierze udało się go zrealizować. Jednocześnie wskazane mankamenty pracy, zwłaszcza dotyczące zagadnień omawianych w rozdziałach trzecim i czwartym, pośrednio kierują uwagę ku obszarom badawczym, które mogą być przedmiotem kolejnych studiów. Dlatego omawiana publikacja może stać się głosem rozpoczynającym dyskusję nad potrzebą, możliwościami i kierunkami dalszych badań nie tylko nad historią wspólnoty braci mniejszych, ale i nad relacjami pomiędzy chrześcijanami i muzułmanami w XIII stuleciu.

BIBLIOGRAFIA

- Addison J.T., *The Medieval Missionary: A Study of the Conversion of Northern Europe A.D. 500–1300*, Studies in The World Mission of Christianity, no. 11, New York–London 1936.
- Aede de Marisco, *Epistolae*, ed. J.S. Brewer [w:] *Monumenta Franciscana*, t. 1: *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858, s. 75–490.
- Anonim z Perugii, *O początku albo założeniu zakonu i o działalności owych braci mniejszych, którzy byli pierwszymi w zakonie towarzyszami świętego Franciszka*, tłum. C.T. Niezgodna [w:] *Źródła franciszkańskie*, red. R. Prejs, Z. Kijas, Kraków 2005, s. 1401–1434.
- Arce A., *De origine Cutodiae Terrae Sanctae* [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, Jerusalem 1974, s. 77–139.
- Bagatti B., *Scrittori francescani di Terra Santa* [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s.147–153.
- Balard M., *Laciński Wschód XI–XV wiek*, tłum. W. Ceran, Kraków 2010.
- Baldwin M.W., *Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* [w:] *A History of the Crusades*, vol. V, ed. K.M. Setton, Madison 1985, s. 452–518.
- Bridges J.H., *The Life and Work of Roger Bacon, An Introduction to The Opus Majus*, London 1914.
- Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum. Constitutiones, epistolas, ac diplomata contiens tribus ordinibus minorum, clarissarum, at poenitentium. Studio et labore J.H. Sbareleae*, t. 1, Romae 1759.
- Burns B.I., *Christian-Islamic Confrontation in the West: The Thirteenth-Century Dream of Conversion*, „The American Historical Review” 1971, vol. 76, no. 5, s. 1386–1434.
- Burns R.I., *Almohad Prince and Mudejar Convert: New Documentation on Abu Zayd, How to End the Crusade: Techniques for Making Peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia* [w:] *Warrior Neighbours: Crusader Valencia in its International Context: Collected Essays of Father Robert I. Burns*, ed. M.E. Perry, Turnhout 2013, s. 133–150.
- Burns R.I., *How to End the Crusade: Techniques for Making Peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia* [w:] *Warrior Neighbours: Crusader Valencia in its International*

- Context: Collected Essays of Father Robert I. Burns*, ed. M.E. Perry, Turnhout 2013, s. 115–132.
- Burns R.I., *Social Riots on the Christian-Moslem Frontier (Thirteenth-Century Valencia)*, „The American Historical Review” 1961, vol. 66, no. 2, s. 387–400.
- Cherance L., *Saint François d'Assise (1182–1226)*, Paris 1892.
- Christophorus de Capite, *Compendium privilegiorum fratrum minorum et religiosarum sub eorum cura viventium, necnon & aliorum Fratrum mendicantium, ordine Alphabetico digestum per R.P.F. Christophorum de Capite*, Paris 1578.
- Civezza M. da, *Storia universale delle missioni francescane*, vol. 1, Roma–Prato–Firenze 1857.
- Conder C.R., *The Latin Kingdom of Jerusalem: 1099 to 1291 A.D.*, London 1897.
- Cresi D., *Statistica dell'Ordine Minoritico all'anno 1282*, „Archivum Franciscanum Historicum” 1963, vol. 56, s. 157–162.
- Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus [w:] Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum spectantia. Edita a partibus Collegii S. Bonaventurae*, t. III, Quaracchi 1897.
- De Sandoli S., *Il primo convento francescano in Gerusalemme (1230–1244)*, Gerusalemme 1983.
- Di Fonzo W., *Franciszkanie. Konwentualni, Obserwanci i reformy mniejsze w okresie średniowiecza, 1209–1517 [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, Bracia Mniejsi Konwentualni. Historia i życie (1209–1976)*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, tłum. P. Anzulewicz, Niepokalanów 1988, s. 21–97.
- Domenichelli T., *I Frati minori e la Terra Santa. Discussioni*, Livorno 1890.
- Durigon N., *L'“Instituzione” dei Missionari nell'Ordine dei Frati Minori. (Studio storico-giuridico)*, „Studia Orientalia Christiana” 1959, No 4, s. 5–130.
- Esser K., *Melius catholice observemus. Objaśnienia Reguły w świetle pism i wypowiedzi św. Franciszka [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, Franciszkańska Reguła życia*, tłum. K. Ponurek, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988, s. 93–178.
- Fedele B., *Missionari francescani. Sintesi storica bio-bibliografica con Sommario Geografico-Cronologico*, Aquila 1966.
- Fidentio de Padua, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, *Biblioteka bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, t. II, Quaracchi presso Firenze 1913, s. 9–60.
- Gemelli A., *Franciszkanizm*, tłum. W.J. Surmacz, Warszawa 1988.
- Georges E., *Jean de Brienne, empereur de Constantinople et roi de Jérusalem*, Troyes 1858.
- Golubovich G., *Biblioteka bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, t. II, Quaracchi presso Firenze 1913.
- Golubovich G., *Serie cronologica dei reverendissimi superiori di Terre Santa ossia dei provinciali custodi e presidenti della medesima già commissari apostolici dell'oriente e sino al 1847 in officio di gran maestri del s. militare ordine del SS. Sepolcro attuali prelati mitrati, provinciali e custodi di T.S. guardiani del s. Monte Sion e del SS. Sepolcro di N.S.G.C. ecc.*, Nuova Serie, Gerusalemme 1898.
- Gratien P., *Histoire de la Fondation & de l'Évolution de l'Ordre des Frères Mineurs au XIIIe siècle*, Paris 1928.

- Hauziński J., *Bliski Wschód i Azja Środkowa od końca XII do połowy XV w.* [w:] *Wielka historia świata*, t. V: *Późne średniowiecze*, red. K. Baczkowski, Kraków 2005, s. 565–610.
- Hec sunt constitutiones edite in capitulo generali apud Montem Pessulanum celebrato*, ed. F. Ehrle [w:] *Archiv für Literatur-und-Kirchengeschichte des Mittelalters*, Bd. VI, hrsg. von P.H. Denifle, F. Ehrle, Frieberg im Breisgau 1892, s. 58–59.
- Holt P.M., *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, tłum. B. Czerska, Warszawa 1993.
- Holt P.M., *Early Mamluk Diplomacy (1260–1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Islamic History and Civilization. Studies and Texts, vol. 12, ed. U. Hartmann, Leiden–New York–Köln 1995.
- House A., *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. B. Nawrot, Warszawa 2002.
- Iriarte L., *Historia franciszkanizmu*, tłum. S. Kafel, A. Zębik, K. Kuklińska, Kraków 1998.
- Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitriaco (1216–1221)*, hrsg. von R. Röhrich, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1894, Bd. XIV, s. 97–117.
- Jordan z Jano, *Chronica Fratris Iordani a Iano ord. Fratrum Minorum* [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum spectantia edita a patribus collegii S. Bonaventurae*, t. I, Quaracchi 1885, s. 1–19.
- Julien C.A., *History of North Africa from the Arab Conquest to 1830*, transl. J. Petrie, New York 1970.
- Kamal-ad-Din, *L’histoire d’Alep, version française d’après texte arabe*, par E. Blochet, *Revue de l’Orient Latin*, t. V, Paris 1897, s. 37–107.
- Kamar E., *Project de Raymond Lull De Acquisitione Terrae Sanctae (Introduction et édition critique du texte)*, *Studia Orientalia Christiana, Collectanea: N° 60. Studi. Documenti Bibliografia*, Cairo 1961, s. 5–131.
- Köhler M.A., *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East: Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, *The Muslim World in the Age of Crusades. Studies and Texts*, vol. 1, eds. S.A. Mourad, P.M. Cobb, K. Hirschler, transl. P.M. Holt, Leiden–Boston 2013.
- Levtzion N., *The Western Maghrib and Sudan* [w:] *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, ed. R. Oliver, Cambridge 2007, s. 331–462.
- Liber Exemplorum ad usum praedicantium saeculo XIII, compositus a quodam fratre Minore Anglico de Provincia Hiberniae, secundum Codicem Dunelmensem*, ed. A.G. Little, Aberdoniae 1908.
- Macdonell A., *Sons of Francis*, London 1902.
- MacEvitt Ch., *Martyrdom and the Muslim World Through Franciscan Eyes*, „The Catholic Historical Review” 2011, vol. 97, no. 1, s. 1–23.
- Maclear G.F., *A History of Christian Missions During the Middle Ages*, Cambridge 1863.
- Magliano P. de, *Geschichte des heil. Franziskus und der Franziskaner*, Bd. I: *Von St. Franziskus bis St. Bonaventura (1181–1274)*, Aus dem Italienischen überseht und bearbeitet von Fr. Q. Wüster, München 1883.
- Maier Ch.T., *Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*, 4th Series, 28, Cambridge 1998.
- Mancini I., *Cenni storici sulla Custodia di Terra Santa* [w:] *La Custodia di Terra Santa e l’Europa. I rapporti politici e l’attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 15–26.

- Manselli R., *Pierwsze stulecie historii franciszkanów*, tłum. K. Kubis, Kraków 2006.
- Manselli R., *Święty Franciszek i jego towarzysze*, tłum. K. Kubis, Kraków 2009.
- Manselli R., *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. S. Kafel, Niepokalanów 1997.
- Manselli R., *Święty Franciszek z Asyżu. Editio maior*, tłum. M. Bilińska, A. Paleta, Kraków 2006.
- Mathis B., *Die Privilegien des Franziskanerordens bis zum Konzil von Vienne (1311)*, Paderborn 1928.
- Mayer H.E., *Historia wypraw krzyżowych*, tłum. T. Zatorski, Kraków 2008.
- Mazurek D., *Św. Franciszek z Asyżu a misje wśród niewiernych*, W Nurcie Franciszkańskim, 8, Kraków 1999.
- Minois G., *Kościół i nauka. Dzieje pewnego niezrozumienia. Od Augustyna do Galileusza*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1995.
- Moorman J., *A History of the Franciscan Order From Its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968.
- Mruk W., *Franciszkanie i Ziemia Święta w XIII wieku (do roku 1291)*, Kraków 2010.
- Nazzaro G., *La presenza francescana in Terra Santa*, Gerusalemme 1994.
- Nicolas Glassberger, *Chronica fratris Nicolai Glassberger ordinis minorum observantium* [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum spectantia edita z patribus collegii S. Bonaventurae*, t. I, Quaracchi 1887.
- Niezgoda C., *Naśladowcy św. Franciszka*, Teologia i Życie IV, Kraków 1995.
- O'Callaghan J.F., *A History of Medieval Spain*, Ithaca–London 1975.
- Pandžić B., *Historia missionum ordinis fratrum minorum*, vol. IV: *Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae*, Romae 1974.
- Pick L.K., *Conflict and Coexistence: Archbishop Rodrigo and the Muslims and Jews of Medieval Spain*, Ann Arbor 2004.
- Powell J.M., *Church and Crusade: Frederick II and Louis IX*, „The Catholic Historical Review” 2007, vol. XCIII, no. 2, s. 251–264.
- Regula zatwierdzona* [w:] *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, oprac. i tłum. K. Kościelniak et al., Kraków 2009, s. 386–411.
- Robson M., *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006.
- Röchricht R., *Syria sacra*, „Zeitschrift de Deutschen Palaestina-Vereins” 1887, Bd. X, s. 1–48.
- Roncaglia M., *St Francis of Assisi and the Middle East*, transl. S.A. Janto, Cairo 1957.
- Roth N., *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, Madison 2002.
- Sabatier P., *Life of St. Francis of Assisi*, transl. L.S. Houghton, New York 1894.
- Sepinski A., *Conspectus Missionum Ordinis Fratrum Minorum*, Romae 1957.
- Series Gen. Capituli Argentinae*, ed. G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, t. II, Quaracchi presso Firenze 1913.
- Series Provinciarum Hispanica*, ed. G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, t. II, Quaracchi presso Firenze 1913.
- Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an 1260, Assisii an. 1279 atque Parisiis an 1292. (editio critica et synoptica)*, ed. M. Bihl, „Archivum Franciscanum Historicum” 1941, t. XXXIV, s. 284–358.
- Stopka K., *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, t. 96, Kraków 2002.

- Święty Bonawentura, *Determinationes Quaestionum circa Regulam Sancti Francisci* [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, t. XIV, ed. A.C. Peltier, Paris 1868, s. 600–621.
- Święty Bonawentura, *Expositio in Regulam Fratrum Minorum* [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, t. XIV, ed. A.C. Peltier, Paris 1868, s. 556–599.
- Wadding L., *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno S.T. Lectore Jubilato et Ordinis Chronologo*, t. 1–2, ed. J.M. Fonseca ab Eborae, Romae 1731–1732.
- Włodarczyk T., *Wprowadzenie* [w:] R. Bacon, *Dzieło Większe. Opus Maius*, tłum., oprac. i wstęp T. Włodarczyk, Kęty 2006, s. 11–20.
- Zajac A., *Święty Franciszek*, Kraków 2004.
- Zbiór asycki. Wydarzenia z życia świętego Franciszka opowiedziane przez jego pierwszych towarzyszy*, tłum. i wpraw. P.J. Nowak [w:] *Źródła franciszkańskie*, red. R. Prejs, Z. Kijas, Kraków 2005, s. 1507–1670.